

HEMELSE RUIMTE BIJ EZECHIËL

Aarnoud Jobsen

Het visioen van Ezechiël 1

Wat Ezechiël in het eerste hoofdstuk van zijn profetenboek beschrijft, wordt vaak aangeduid als het 'troonwagenvisioen' en vormt een van de bronnen van de joodse merkawamystiek. Toch komt de term 'wagen' (merkawa) in het verhaal niet voor, en gaat het uiteindelijk vooral om een stem die spreekt. Aarnoud Jobsen wandelt met ons door de scènes van het visioen en geeft een duiding die recht doet aan de context van het boek.

Dr. A. Jobsen is predikant van de protestantse gemeente te Goes, studie leider en docent Oude Testament van de Cursus Theologische Vorming te Goes.

Dertig jaar oud is Ezechiël als hij zijn visioen aan de oever van de rivier de Kebar in Mesopotamië ondergaat. Hij maakt dan deel uit van de eerste groep ballingen die met koning Jojakim in 597 v. Chr. door Nebukadnezar vanuit Jeruzalem is gedeporteerd. Deze groep blijft georiënteerd op Jeruzalem. In het eerste gedeelte van het boek Ezechiël (1-24) krijgt de profeet de opdracht aan deze ballingen duidelijk te maken, dat de situatie van Jeruzalem hopeloos is. De oordeelsteksten die betrekking hebben op Jeruzalem zijn uitermate radicaal. Door het voltrekken van tekenhandelingen (hoofdstuk 5) en ook door een extreme ascese (hoofdstuk 4) moet Ezechiël de aandacht trekken. De wijze waarop de gedeporteerde kandidaat-priester nu als profeet gaat functioneren, lijkt een bovenmenselijke opgave. Alleen wie buitengewoon gemotiveerd is, kan zo te werk gaan. Het indringende visioen dat Ezechiël beleeft, lijkt de bron te zijn van deze motivatie.

Het roepingsvisioen van Ezechiël roept associaties op met dat van Jesaja in Jesaja 6. Jesaja ontvangt dit visioen in de tempel. Voor de balling Ezechiël is er geen tempel beschikbaar. Jesaja raakt overweldigd door wat hij ziet. Wat Ezechiël meemaakt, is minstens zo indrukwekkend. Overigens 'ziet' Ezechiël in hoofdstuk 8 wel de tempel van Jeruzalem. Een tempel waarin vreemde cultussen een plek krijgen. Deze cultussen worden geduid als een grove belediging van de HEER. De eerste tempel die onder Salomo is gebouwd, valt dan ook onder het oordeel van de HEER. Bij de vernietiging van Jeruzalem door het Babylonische oorlogsgeweld wordt deze tempel met de grond gelijk gemaakt.

Zien

De Hebreeuwse wortel r'h (zien) wordt veelvuldig gebruikt in Ezechiël 1. Als een refrein komt de formulering 'en ik zag' voor, evenals het van deze wortel afgeleide zelfstandig naamwoord dat met 'gezicht/aanblik' kan worden vertaald. In het slotgedeelte, vanaf vers 26, wordt dit woord voorafgegaan door k^e (als). Wat Ezechiël ziet, is nu alleen bij benadering aan te geven. Het visioen is in een aantal scènes opgebouwd: een lange eerste scene in de verzen 4-14; een volgende lange scene in de verzen 15-21; dan een derde kortere scene in de verzen 22-23. Het

opvolgende patroon van 'en ik zag' wordt vervolgens doorbroken met 'en ik hoorde' (vs. 24). Hiermee begint een nieuwe scène tot en met vers 26. Dan komt het refrein 'en ik zag' weer terug: de slotscene wordt nu beschreven (27-29), met de dubbele climax van de verschijning van de heerlijkheid van de HEER¹ en het 'horen' van 'een sprekende stem'. Die combinatie van het overweldigende 'zien' en 'horen' bepaalt de roeping van Ezechiël.

Vier wezens

In de twee eerste scènes wordt veel ruimte ingenomen door de beschrijving van de vier wezens en van de raderen. Het visioen lijkt te beginnen als een klassieke theofanie. Ezechiël ziet een stormwind uit het Noorden en een grote wolk. Het is onjuist om hier te vertalen met 'zware' wolk (NBG51). Daarvoor wordt in Exodus 19:16, een tekst waarnaar verwezen zou kunnen worden, juist het woord kavēd 'zwaar' gebruikt. De gedachte aan een theofanie zoals bij de Sinai kan wel opkomen, maar wat Ezechiël meemaakt, is anders: zijn visionaire ervaring is uniek en bij uitstek op zijn functioneren als profeet gericht. Naast de stormwind en de grote wolk komt het vuur voor, dat om zich heen grijpt, met daaromheen een fel schijnsel en midden in het schijnsel, als een oog, de chasjmal midden in het vuur. Dit woord komt ook in het Akkadisch voor en heeft daar de betekenis van 'een blauwachtige steen'. Vertalingen als 'elektron', 'wit goud' en een 'kostbare geel schijnende steen' worden ook aangegeven. Met deze vijf elementen wordt de toon gezet. Wat Ezechiël schouwt overtreft andere theofanieën. Ezechiël wordt naar het binnenste oog toe getrokken en krijgt vervolgens de vier wezens te zien. Ook nu is de tekst voorzichtig: voor het eerst wordt het woord d^emūt gebruikt, een woord dat vertaald kan worden met 'afbeelding', 'gelijkenis' of 'gestalte'. Ze vertonen gelijkenis. Het woord d^emūt roept een voor de hand liggende associatie op. In Gen. 1:26 wil God de mens scheppen als zijn beeld (tsèlēm) en als zijn 'gelijkenis' (d^emūt). Uiteindelijk komt het woord d^emūt exact 10 keer in Ezechiël 1 voor. De tiende keer in de climax: Ezechiël neemt niet letterlijk de 'heerlijkheid van de HEER' waar. 'Dit is de aanblik van de gestalte (d^emūt) van de heerlijkheid van de HEER' (vs. 28b).

De wezens hebben de gestalte (d^emūt) van een mens. De beschrijving van deze vier wezens is uniek.

¹ Zie A. Jobsen, 'De heerlijkheid van de HEER als een verterend vuur', *Interpretatie* 16.3 (april 2008), 4-7.

Jesaja 6, de meest vergelijkbare tekst, heeft de serafiem, de vurige engelen. Elders in Ezechiël, wanneer de tempel nog wel intact is, komen de keroevim voor (hoofdstuk 10 en 11). Deze keroevim vormen met hun vleugels een denkbeeldige troon voor de naam van de HEER. De situatie in Ezechiël 1 verschilt hiervan. Ezechiël neemt hier op mensen gelijkende wezens waar. Opmerkelijk is hoe deze vier wezens optreden als een geheel. De wezens hebben vleugels, hun beweging is eenparig en van een grote orde. De geest bepaalt in welke richting de wezens zich als viereenheid zullen bewegen. In hun gezichten zijn respectievelijk een mens, een leeuw, een rund en een arend te herkennen. Ezechiël kan bij zijn visioen beïnvloed zijn door de 'hemel dragers' in de Mesopotamische kunst, die meestal vier vleugels hebben en vaak één of meer dierengezichten. De beschrijving van de vier wezens als eenheid roept het beeld op van een kubus. Deze volmaakte geometrische vorm krijgt in de slothoofdstukken van Ezechiël, waarin de nieuwe tempel beschreven wordt, nog een bijzondere toespitsing. De gezichten van de vier wezens worden in de christelijke traditie uiteindelijk symbolen voor de vier evangelisten. In het slot van de eerste scène komt het woord *d^emūt* opnieuw voor, nu om de wezens te verbinden met het motief van brandende kolen. De kern van de kubusvormige viereenheid wordt gevormd door vuur. Als de wezens bewegen heeft dit het effect van bliksemschichten.

Raderen

In de tweede scene zien we hoe de wezens op volmaakte wijze verbonden zijn met raderen waarin zich ook velgen bevinden. De velgen zijn rondom vol ogen. Of deze ogen zien, of dat deze ter versiering zijn aangebracht is niet duidelijk. Het wordt trouwens steeds moeilijker een concrete voorstelling te maken van wat Ezechiël in zijn visioen ziet. In ieder geval is de beweging van de wezens en de raderen één geheel. Ook nu is de geest degene die de beweging coördineert. Deze geest wordt hier de geest van de wezens genoemd (vers 19 en 21). Door deze beschrijving kan het idee opkomen van een troonwagen, in de latere Joodse traditie weergegeven als *merkāwā*.

Perspectiefverschuivingen

In de derde scene (22-23) wordt de aandacht naar boven verplaatst. Boven de hoofden van de wezens is de gestalte (*d^emūt*) van een koepel, een *raqiā*, een bekend woord ook uit Genesis 1. Deze koepel oogt als een angstaanjagende ijslaag. De wezens strekken hun vleugels recht naar elkaar uit en daarnaast bedekken twee van hun vleugels hun lichaam. Zo blijft de voorstelling van een volmaakte eenheid gehandhaafd.

De vierde scene kenmerkt zich door een perspectief-

verschuiving. In plaats van het gebruikelijke 'ik zag' begint deze scène met 'ik hoorde'. Letterlijk staat er: 'een stem' van hun vleugels. Het Hebreeuwse woord *qol* dat met 'stem' kan worden weergegeven, komt in vers 24 vijf keer voor: een stem van de vleugels, is als een stem van vele wateren, als een stem van Sjadai², wanneer zij (de wezens) gaan, een stem van een menigte, als een stem van een leger. Het vijf keer

De symbolen van de vier evangelisten. Cambridge, King Chapel. Foto Anton Sinke

voorkomen van het woord *qol* (stem) correspondeert met de vijf verschijnselen die in de initiërende theofanie van vers 4 voorkwamen. Het getal vijf kan een impliciete verwijzing zijn naar de Tora. Zien en horen corresponderen nu met elkaar. In vers 25 komt vervolgens de stem voor die van boven de koepel weerklinkt. De tekst werkt nu steeds meer naar een climax toe. Boven de hoofden van de wezens bevindt zich de koepel. Daarboven, als een aanblik van een saffiersteen, de *d^emūt* van een troon. Tenslotte een *d^emūt* als een aanblik van een mens daarbovenop. Opmerkelijk is dus het twee maal voorkomende 'aanblik', dat het drie maal voorkomende 'gestalte' omsluit.

De slotscene (vanaf 27) begint weer met het refreinachtige 'en ik zag'. De beelden uit vers 4 komen weer terug: 'als een oog van chasjmal (elektron), als de aanblik van vuur, een huis daaromheen, van (niet als!) de aanblik van zijn lendenen en daarboven en van de aanblik van zijn lenden naar beneden, zag ik als een aanblik van vuur met een fel schijnsel eromheen'.

² De Godnaam Sjadai wordt vaak vertaald met 'Almachtige'. Die vertaling is omstreden. Een vertaling als 'Barmhartige' is eveneens mogelijk. In het OT is Sjadai gewoonlijk een synoniem van de HEER. El Sjadai is de naam waaronder de aartsvaders de HEER hebben gekend als de God van hun vaderen (cf. Gen. 49:25). De naam Sjadai komt in een groot gebied van het Midden-Oosten voor als godnaam. De functie en de betekenis van de naam Sjadai kan dan ook verschillend zijn per regio en in de loop van de tijd.

Het visioen loopt in vers 28 uit op de beschrijving van de heerlijkheid van de HEER. De profeet valt in aanbidding neer en hoort een stem die spreekt. Alles wat hij gezien heeft en wat zo veel indruk heeft gemaakt, is een inleiding om de stem van de HEER te kunnen horen.

Mobiel heiligdom

Het geheel maakt een zeer weloverwogen indruk. Een exacte voorstelling is moeilijk te maken. Bovendien verzet de tekst zich tegen een al te stellige voorstelling. Er wordt immers afstand geschapen door woorden als 'als', 'aanblik' en 'gestalte'. Dit visioen is er niet voor bedoeld om te definiëren, maar om krachtige beelden op te roepen. Tegelijkertijd ontstaat er door de zorgvuldige formulering en door de suggestie van de kubusvorm, waarin de vier wezens als eenheid samen zijn, het idee van een zekere abstractie. De HEER is niet langer aan de tempel van Jeruzalem gebonden. Zijn heiligdom is mobiel, van een feitelijk onbeschrijfelijk abstracte schoonheid. Uiteindelijk culmineert dit geweldige visioen in de crux voor wat wezenlijk is in de relatie tussen de HEER en zijn profeet: 'een stem sprekende'. Mozes is bij uitstek degene die met deze stem en met dit spreken kan worden verbonden. Deze relatie hebben wij aangeduid als de *dābār*-relatie.³ In Numeri 12:6vv. komt het unieke van deze relatie expliciet aan de orde. Wat Ezechiël overkomt, maakt hem niet tot een kopie van Mozes. De figuur van Mozes blijft uniek. Ezechiël wordt wel geroepen op een uiterst kritiek moment in de geschiedenis van Israël. Wat hij moet verkondigen, komt buitengewoon hard aan en vraagt het uiterste van zijn persoonlijkheid als priester-profeet.

Proloog en ouverture

Ezechiël 1 kan als proloog worden beschouwd van het boek Ezechiël. Een ander beeld is dat van een indrukwekkende ouverture. De metafoer van de symfonie lijkt mij niet misplaatst als het om het boek Ezechiël gaat. Het oordeelsthema wordt in de hoofdstukken 2-24 voortdurend hervat. Aan het eind van hoofdstuk 24 is de hoorder van Ezechiël letterlijk overdonderd. Een ander beeld dat bij mij opkomt, bij het lezen van het boek Ezechiël is dat van een totaal-theater. Geregeld speelt Ezechiël immers een rol; de simultane stukken Babel-Jeruzalem zijn ook vanuit een theateraal perspectief te verklaren. Dus geen bilocatie, maar een voorbeeld van simultaantoneel. De soms abrupte overgangen in het eerste deel van het boek beogen een dramatisch effect; de humor, het sarcasme en het cynisme passen ook binnen een theateraal concept. De 'clown' die in een ernstig toneelstuk soms de zware thematiek komt onderbreken, komt dan ook in het boek Ezechiël voor, als Ezechiël bekende spreuken in een bespottelijk daglicht plaatst en zo de machthebbers van Jeruzalem op een

sarcastische manier ontmaskert. Daarbij wordt geen enkele vorm van zelfcensuur toegepast. In zijn passie laat de HEER Ezechiël tot ver over de rand van het betamelijke gaan (zie vooral de hoofdstukken 16 en 23). In de slothoofdstukken 40-48, die in tegenstelling tot het eerste gedeelte van Ezechiël een hoopvolle toekomst schetsen, speelt de tempel weer een rol. De architectuur van de nieuwe tempel wordt beschreven in de hoofdstukken 40-42. In hoofdstuk 43 komt de heerlijkheid van de God van Israël uit oostelijke richting. Beelden uit Ezechiël 1 spelen hierbij weer een rol. In plaats van afbraak is er nu sprake van herstel. Dit herstel vormt de opmaat tot een vernieuwd leven in een land waarin deze tempel centraal staat. Er zijn raakvlakken met het boek Numeri. Ook daarin wordt in de slothoofdstukken een blauwdruk gegeven van het leven in het land dat de HEER geeft, na de leertijd in de woestijn. Een nieuwe tempel staat in het midden van een ook in moreel opzicht vernieuwde samenleving. De slothoofdstukken van Ezechiël kennen op dit punt utopische trekken. Deze concrete utopie deelt het boek Ezechiël met dat van Numeri. Tegenover het ideale beeld van het vernieuwde leven van Israël in het land, na de woestijnreis en na de ballingschap, staat de weerbarstige werkelijkheid, die tot uiting komt in de felle oordeelsteksten van het begin van het boek Ezechiël. Dit felle oordeel deelt Ezechiël ook met Numeri, met name in de hoofdstukken 14 en 16. Zo staat crisis tegenover hoop⁴.

Mystieke interpretatie

Een laatste opmerking: het woord 'wagen' *merkāwā* wordt in Ezechiël 1 niet genoemd. Toch wordt Ezechiël in de traditie geleidelijk aan steeds meer aangeduid als *merkāwā*. Samen met het roepingsvisioen van Jesaja in Jesaja 6 vormt Ezechiël 1 de basis voor een mystiek-esoterische traditie.⁵ Daarbij komen beelden voor als de 'zevende hemel'. In de thematiek van het boek Openbaring zijn ook raakvlakken te vinden met dit visioen van Ezechiël.

In wezen staat een sterk individualistische mystieke traditie op gespannen voet met het perspectief van Ezechiël: ondanks het tot speculatie aanleiding gevende visioen gaat het in Ezechiël om een concrete vernieuwing van het leven van de gemeenschap van heel Israël.

³ Zie voor dit begrip: A. Jobsen, Numeri 1, Kampen, 2008, 27.

⁴ Zo de titel van mijn dissertatie en de titel van het slot-hoofdstuk van de Theologie van het Oude Testament van de grote Ezechiëlkenner Walter Zimmerli, in: *Grundriss der alttestamentlichen Theologie*, Stuttgart/Berlin/Köln/Mainz, 1978³, 147.

⁵ Zie N.A. van Uchelen, *Joodse Mystiek*. Merkawa. Tempel en Troon, [z.p.], 1983.